

७८ श्रीपंचोक्तविवेकसिद्धिका

॥॥॥॥

॥॥॥॥

॥॥॥॥

॥॥॥॥

॥॥॥॥

॥॥॥॥

आशा अरुणा
ASHA ARCHIVES

3236

2

दृष्टिः

परिपूर्तयेचभूतद्वयमश्रुतमपिश्रुत्यंतरमाश्रित्यगुणोपसंहारन्याये
नोपसंहर्तव्यं त्रिवृत्करणश्रुतौ तु पंचीकरणोपक्षेपेन कारणमस्ती
ति चेत्तच्छांदोग्ये भूतपंचकं सृष्टिं विवक्षायां पुनस्त्रिवृत्करणश्रुतौ त्रि
वृत्करणव्यपदेशस्य परिसंख्यार्थत्वे प्रकरणविरोधप्रसंगात् । किंच न
भोजनभक्ष्यतो रपि दिषु स्खुलौ भागौ शब्दस्य नौ श्रोत्रेण त्वचा चोपलभ्ये
त किंच पंच चेन्द्रियगोचरा इत्यत्र स्खुलानि भूतानीन्द्रियगोचरशब्देन
व्याख्यातानि भगवता भाष्यकृतानि च शब्दस्य नौ श्रोत्रेण त्वचा चोपलभ्ये
तरानुप्रवेशादते सिध्यति तानि चैतानि पंचीकृतानि पंचसंख्याका
नि भूतानि स्वकार्यव्यापकत्वान्महंति च व्यपदिश्यंते तेषां च कार्यमतः क

119

रणमप्राप्तमष्टीनामिन्द्रियसमष्टीनां च गोलकादिभेदभिन्ने माधिदैववि
भक्तौ उभयमात्मिकमाधिभोति कंच तत्तदुच्चावचपरिच्छिन्नशरीरभेदजातं
तदिदं भूतभौतिकरूपं सकलमपि स्खुलं जगदध्यात्मविद्विरधिदैवादि
भेदभिन्ने मेकीकृतसविराडित्युच्यते न पुनरध्यात्माधिभूताधिदैवविभागो
वास्तवोस्ति सर्वस्यास्य भेदजातस्य भूतपंचककार्यस्य मृद्विकारस्येव
ते इति रेकेणाभावादिति अथेदं वैराजमेवरूपं प्रसंगात्मतया प्रतिपत्त
व्यं न न्वन्यदात्मतया त्वं ज्ञातव्यमस्तीति चेन्नेत्याह एतस्थुलशरीरमात्मनः
इति न न्वेदमात्मनः शरीरमपवर्गं नोपयुज्यते तस्या शरीररूपत्वात् भोगा

यतनत्वेन भोगोपयोगिषेन च कुत्रतदभिमानाधीनो भोगंस्यादिति तत्र
 जागरिते तदभिमानप्रयुक्तो भोगो भवतीति वक्तुं तज्जागरितं लक्षयति
 इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितं रिति ॥ सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थं शब्दादिविषयवा
 चकं मर्थपदं स्वप्नं निरसितुं इंद्रियपदं विशेषणं तत्र हि विद्यमानमपि म
 नो विविधविषयकारेण विपरिणतं साक्षिणो दृश्यतयावतिष्ठमानं न
 पलब्धौ करणी भवतीति भावः । ननु वैराजेशरीरे जागरिते च प्रसंगा
 त्मा कथमहं ममेत्यभिमानभागी भवितुमुत्सहते । न हितस्यासंगो दासी
 नस्य कचिदहंकारो ममकारो वा युज्यते सत्ये तत्र वस्तुतोऽभिमानाभा ३

वैषिकल्यनया तदुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य सूक्ष्मे शरीरे जागरिते चाहं ममा
 भिमानवतः संज्ञां दर्शयन् । अध्यात्माधिदैवविभागाभावं सूचयति । तदु
 भयेति ननु वैराजेशरीरं जागरितं तदुभयाभिमानि चेति कथमेतत्र य
 मदैतवादिभिर्वा स्वीयते तत्राह एतत्र ये अकारः मिति तदेव माद्यमकारं नि
 रूप्यमध्यममुकारं निरूपयितुं सूक्ष्मप्रपञ्चं कथयति अपञ्चोक्तेति अ
 यमर्थः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तु तन्मात्राणि भूतानि परस्परमनुप्रवे
 शोऽन्यानि अपञ्चीकृतानि तानि पञ्चसंख्याकानि पूर्ववन्महांति च भवं
 ति तेषां च कार्यकर्म इंद्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्च

कंबुद्धिर्मनश्चेत्यंतःकरणद्वयमिति सप्तदशकं लिङ्गं तच्चेदं कयापि विध
 याप्रतीचोगमकत्वादेव लिङ्गमित्याख्यायते तत्कार्यत्वमुक्त्वा भौतिकत्व
 मभिदधानोऽस्य लिङ्गस्याहंकारित्वमप्रामाणिकमिति मन्यते तदेवमपंची
 कृतभूतपंचकं लिङ्गं च सप्तदशकं पूर्वोक्तभूतकार्यतया भौतिकं सर्वमे
 तदेवैकस्य हिरण्यगर्भशब्देनोच्यत इति हिरण्यगर्भस्यापि विराडात्मकत्वा
 त्मत्वं किंतु तदुपाधिकत्वमित्यभिप्रेत्यहं एतत्सुक्ष्मशरीरं आत्मनः इति । अथा त
 धुना यत्रास्य भोगाय तनत्वं तमवस्थाविशेषं लक्षयति करणे षुपसंहृते
 ष्विति । प्रत्ययः सप्तदशकं सुषुप्तौ प्रसंगमाभूदित्येकं स विषयः स्वप्न इ

तिवासनामयविषयसहितः स्वप्नेऽपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः जागरितव्यावृत्त्या
 र्थमुक्तं करणे षुपसंहृते ष्विति ननु कारणाभावात् कथमयं प्रत्ययः समु
 द्रवे दित्याशंक्याह । जागरितेति । संस्कारग्रहणं नकारणांतरपरिसं
 ख्यार्थं कारणांतरस्यादृष्टादेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यं हिरण्यगर्भशरीरेऽस्य
 प्रेचाहं ममाभिमानवतः स्वप्नसंगिरते । तदुभयतः स्वप्नसंगिरतेत्यर्थः ये
 ति । तैजसं तेजसि वासनायां अभिमानतया निर्वर्तो भवतीति व्युत्पत्त्योच्य
 ते ॥ न च सुक्ष्मशरीरं स्वभावस्था च तयो रभिमानोऽस्य तत्र यां गीकारकतं
 द्वैतमाशंकितव्यमित्याह । एतत्त्रयं नुकारः अयमिति । न न्वकारात्म

कस्कूलशरीरस्योकारात्मकसूक्ष्मशरीरस्य च पारमार्थिकसत्त्वाभ्युपग
 मे द्वैतं तदवस्थितं इति नेत्वाह । शरीरद्वयेति । कथं पुनरात्माश्रयमात्मवि
 षयं चाज्ञानं कार्योपपत्त्यं अचेतनत्वादिति शरीरमात्मनि तत्राह १
 साभासमिति । कुल्ला लाघिष्ठितं हि मदादिघटादिकं कुर्वदुपलभ्यते तथा
 चिदाभासव्याप्तमज्ञानं शरीरद्वयाकारेण परिणमते विवर्त इत्यर्थः त
 द्वैतं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुतौ अव्याकृतस्य कारणत्वश्रुतेः कथ
 मात्माज्ञानस्य तु दुक्तमित्यंशं क्वाह । तत्रैवैवैकतया प्रयोगान्मेव
 च्य मिसाह अव्याकृतमित्युच्येतेति । शरीरद्वयहेतोरव्याकृतस्यार्थ

क्रियाकारित्वेन सत्त्वाभ्युपगमात्तत्कार्यस्यापि तथात्वादद्वैतानुपपत्ति
 रेवेत्यंशं क्वाह तच्चेति तस्यापि सत्त्वे सदेवेति ब्रह्मण्यवधारणायोगात् अ
 भिधास्यानज्ञानापन्नोद्यत्वांनुपापतेश्च सत्त्वोसिद्धिरित्यर्थः तर्हि सत्त्व
 निषेधादसत्त्वमेव न भोनति नवदितिवेत्नेत्याह नासदिति अज्ञोहमिति
 परोक्षप्रतीतिविरोधादर्थक्रियाकारित्वाच्चाज्ञानासंतिकमसत्त्वेन च पर
 स्परविरोधे सत्त्वयोर्विरोधांतरानुपपत्तिः संसर्गात्तावादन्योन्याभाव
 योभेदप्रतिपादयौकैरन्योन्याभावः स यथा एतदुभयविलक्षणः तद्व
 दत्रापि सत्त्वविलक्षण इत्यर्थः । अभावान्योन्याभावयोरन्या

भावतदभावात्तभ्युपगमवदिहापिसत्त्वस्यासत्त्वस्य चानभ्युपगमसं
 भवादितिभावः अस्तुतर्हिप्रत्येकसत्त्वासत्त्वप्रतिषेधेपिसमुच्चितंसु
 दसदात्मकंव्याकृतमितिःचेन्मैवं। विरोधादेकत्रतद्भावासंभवादिसाह
 नातिरिक्तं। तन्पीतितर्हिसतोसतःसदसद्भ्यांचभिन्नमित्तिचेन्नेत्या
 हनभिन्नमितिनहिभेदो धर्मत्वेनस्वरूपत्वेनैवानिरूपयितुंशक्यते
 धर्मत्वेभेदाभेदविकल्पप्रसंगात्स्वरूपत्वेचान्यतरपरिशेषापातादि
 सर्थः। भेदनिषेधप्रसक्तमभेदनिरस्यति। नाभिन्नमितिदसदसत्त्वा
 धन्यतरपरिशेषेपूर्वोक्तदोषानुसंगात् अव्याकृतमात्रपरिशे

ते

॥६५

षेचवस्तुसिद्धेतदसिद्धिरित्यर्थः भेदाभेदयोरैकैकस्यनिषेधप्राप्तंभि
 न्नाभिन्नत्वंविरोधादितिप्रयाचष्टेवनापितिकुतश्चिदितिसतोसत
 श्चेतिप्रत्येकंमिलितस्यचप्रतियोगित्वमुच्यतेसत्त्वादिनानिर्वक्तुमश
 क्यत्वेपिमूलकारणत्वादव्याकृतंनिरवयत्वेनशक्यंनिर्वचनमिषा
 शंक्याह। ननिरवयवमिति। नहितस्यानात्मनो निरवयवत्वंतत्त
 नानाविधप्रपंचाकारपरिणामित्वादित्यर्थः तर्हिपरिणामित्वादे
 वमृदादिवदेष्टव्यंसावयवत्वमित्याशंक्याह। मिति। नहितस्यानसाव
 यवत्वैकार्यद्रव्यत्वेनमूलकारणत्वानुपपत्तेः तत्तत्कार्यकारणपरिणाम

नसावयव-

७ मस्यचमिथ्यात्वेनविवर्त्ततादिसर्थःअर्थप्राप्त्यमुभयरूपत्वंविरोधेनप्रसाचेष्टे।
 नोभयमिति।ननुकेतापिप्रकारेणनिवर्चनासंभवेकिंतदनिर्वचनीयेनहिल
 क्ष्यामतरेणलक्षाधिगतिस्तत्राहज्ञानापनोधमिति।निरालंबनज्ञाना
 योगात्तयत्किंचिदालंबनज्ञानस्यचसनिदानसंवसारनिराससाधनत्वा
 संभवात्तदुचितंविषयंव्यपदिशति।ब्रह्मात्मैकत्वेतिअथयथोक्तज्ञा
 नंममिहोत्रादिसहितंफलसाधनंसाधनभूयस्त्वेफलभूयस्त्वसंभवान्मै
 वमिथोविरुद्धयोःसमुच्चयायोगात्फलस्यचकैवल्यस्यनिरतिशयत्वा
 दिसास्ययवानाह।केवलेति।अव्याकृतस्यानिर्वाच्यस्याधिदैवकीम

वस्थामुक्तासंप्रतिअध्यात्मिकीमवस्थान्तदैकत्वविवक्षयादर्शयति।
 सर्वप्रकारेज्ञानीपसंज्ञोबुद्धशरणात्मनावस्थानसुषुप्ति - - - - -
 तिइन्द्रियसंसृष्टस्त्रुलार्थकारतयास्त्रुलत्ववासनामयसूक्ष्मार्थाकारत
 यासूक्ष्मत्वंचज्ञानानांसर्वप्रकारत्वंतेषामशेषविशेषःविज्ञानानामुपर
 मोमुक्तावपिसंभवतीतदुक्तं।बुद्धेरिति।अंतःकरणस्यकारणरूपेणावस्थानंअवस्था
 तरेपिजागरितत्वस्याद्यविशेषांकिमिदंकारणालम्बनावुद्धेरवस्थानंकिंकारणस्य
 बुद्धेर्भावस्थानंकिंकारणस्यैवप्रथमस्यजागरितोदरविशेषःसुषुप्तेरस्यात्तद्विती
 येबुद्धिग्रहणमनर्थकमितिचेन्मैवंबुद्धेयंकारणंतस्यैववासनावसितस्यपु
 नर्बुध्युत्पादनयोग्यस्यस्थितेरित्यत्वादिति।इत्यसंप्रत्यव्याकृताभिमानि

नांतर्यामिणासहैकत्वसुषुप्त्यभिमानिनः सिद्धबलकृत्यतद्विषयसंज्ञाविशेषव्यव
हारैरलघुताये निवेदयति प्रज्ञ इति प्रज्ञा चैतन्यतत्त्वधानः पुरुषः प्राप्तशब्दार्थः तदुपा
धिभूतकारणस्य तत्त्वकाश्रयत्वेनोपज्ञासंज्ञात् अवाकृतसुषुप्तिरूपयोरभिमानो
चेत्येतच्चित्तयं मकारांतर्भूतत्वान्मिथो नष्टयगित्येदेतमनुसरन्नाह एतत्रयमि
ति। सूक्ष्मप्रपंचात्मनो विराजो जागरितस्य तदभिमानो नष्टविश्वस्थाकारत्वे सूक्ष्म
प्रपंचात्मनो हि रण्यगर्भस्य स्वप्नस्य तदभिमानो नष्टैजसस्य चोकारत्वं प्रपंचद्वयका
रणीभूता व्याकृतस्य सुषुप्तस्तदभिमानिनः प्राप्तस्य मकारत्वं उपनिषत्प्रामाण्या
त्प्रातिपतयं ॐ मिथैकाक्षरे सर्वमित्यस्योपव्याख्यानं यद्भूतं भविष्यादिति त्र
याणां मकारादीनां मिथो विभक्तानां अवस्थानां कुतो अदेतं सिध्यतीत्याशंका
पवादौ क्रियां प्रकटयति। अकार उकारो उकार मकार इति अस्यार्थः सूक्ष्मभूतका
र्यं समष्टि व्यष्ट्यात्मकं अधिदैवताधिभेदभिन्नं सर्वसूक्ष्मभूतात्मना विलीयते ॥

तानि च सूक्ष्मानि भूतानि पंचीकृतानि अवस्थाभिमानसहितानि अकारात्मकानि अ
पंचीकृतेषु विलीयंते तत्कार्यसप्तदशकलिंगे आरंभणाधिकारणान्यायेन तन्मात्रतां प्र
पद्यंते तानि च पंचीकृतानि भूतान्यभिमानो सहितान्युकारात्मकानि संभूतिवैपरित्ये
न प्रलयं प्रतिपद्यंते। तत्र पृथिवी गंधतन्मात्रात्मिकारसतन्मात्रास्वप्नुताश्चरूपतन्मा
त्रेतजसि० तच्च स्पृशतन्मात्रवायौ सन्नशब्दतन्मात्रे नभसि तच्चाविद्या सहीमे स
व्यद्विते ब्रह्मण्यव्यक्ते तच्चाव्यक्ते अवस्थाभिमानो न्यासं युक्तं मकारात्मकं कार्यका
रणविभागविकले परिशुद्धब्रह्मणि ॐ कारकक्षिते लीयते न च तस्मात्परं किंचिद
स्ति उक्तं हि जगत्प्रतिष्ठा देवर्षेष्टथिव्यसु प्रलीयते न च तस्माज्ज्योतिष्यापः प्रलीय
ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते वायुश्च लीयते व्योम्नी तच्च अव्यक्ते प्रलीयते अव्यक्तं पुरुषे
ब्रह्मरनिष्कले सं प्रलीयते। पुरुषानपरं किंचित्सा काष्ठासापरागतिः। अकारादीनां
पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन् न रस्मिन्नु प्रवेद्यो न प्रत्यगात्मपर्यवसितत्वे प्रत्यगात्मा

देहद्वियमनोबुद्धिप्राणाहंकारा व्याकृतानांमध्ये कतमः स्यादित्याह। अहमात्मेति
 देहस्तावदात्मानमवतिष्ठत्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नं वादीद्यंतवत्तत्र चटा
 दिवत्। तथा इन्द्रियादीनां अव्याकृतयर्थे तानात्मत्वमवधेयं न च प्रतीचोदेहादि
 साक्षिशो जाअत्वमुपपद्यते। जडत्वे चटादिवदनात्मत्वप्रसंगात्तस्मादज्ञाने सा
 भासमस्या कृतशब्दितेतत्कार्यं च देहाद्यनात्मत्वेन प्रतिपत्तव्यं तच्चैतत्तत्त्वात्मा त
 दुभयसाक्षिचिदातुरेष्टव्य इत्यर्थः। कैकशब्देन चित्तो विषय निरेपक्षत्वं विवक्ष
 तेमात्रपदेनात्मनोऽव्यबोधरूपत्वं परेष्टं परावृष्टे चिन्मात्रेति। एवमज्ञानतत्का
 र्यसंस्पृशेभ्ये चिदात्मापरिच्छिन्नत्वमर्थो ब्रह्मणोऽर्थान्तरं किमन स्यादिति मन्वा
 नः सन्नाह। किंत्विति। तत्पदार्थपरिच्छेदनपूर्वकं परिच्छेदितत्वं पदार्थमिनुध
 स्य ब्रह्मत्वं वाक्यार्थं किंथयति नित्येत्यादिना आदेशाच्च सर्वगतमनित्यः।
 अज्ञानित्यः चाश्वतो यंपुराणोऽतिश्रुतिस्त्विति माश्रित्य कार्ये कलंबब्रह्मणो

व्यतिरिक्त

का

॥ धामः समापत्त सत्यमिति तथापि न तस्मिन्नेषोपावर्तते ते पुरुषार्थभावादिसाशंक्यवि
 नित्यविशेषणेन निरस्यते शुद्धमपापविह्वमित्यादिश्रुतिवाक्यावच्छेपेन कार्यतादा
 त्वावैधूर्यशुद्धत्वविशेषणेनोच्यते। प्रज्ञानघनश्रुतिमनुस्मृत्यनिरूपविज्ञप्तिरूप
 तांब्रूवाणो बुद्धिविशेषणेन कारणैक्यं विचारयति विमुक्तश्च विमुच्येत इत्यादिमवष्ट
 भ्यअविद्याकामकर्मपास्तं मार्पकरणेन कारणतादात्म्यं मुक्तपदेन प्रत्याचष्टे मुक्ताए
 कैतादात्म्ययोश्चैवेदासहत्वभेदसहत्वान्याभेदः ननु ब्रह्मणो यथोक्तस्य प्रपंचस्यैव
 यदा कदाचिद्वाध्यत्वप्रसिध्येन प्रेषितत्वं कल्प्यते न हि ब्रह्म प्रपंचाद्भिन्नं भवति अत्र
 सत्वप्रसंगात्। अभेदे च तद्वाध्यत्वं मभ्युपेयत कथं तदभिन्नब्रह्मा वाध्यमभ्युपेय
 मित्याशंक्यसंस्तानमनंतं ब्रह्म सत्यस्य सत्यमित्यादिश्रुतिमनुस्मृत्येव ब्रूते परमानं
 दानि ब्रह्मानंदस्य क्षयिष्ठुलसातिशयत्वनिरासार्थं परमविशेषणं किंच यथोक्तं ब्र
 ह्मैवेताभावे पलक्षितमिष्यते अस्मूकादिश्रुतेः स्वतः प्रमाणत्वादस्तु तत्र प्रपंच
 बाभावात् तद्भेदाभेदवाच्ये। युक्तिरयुक्ते त्वादित्यभिप्रायेणाह। अद्वयेति। परिच्छेदि

वि
 शानमा
 नंदं ब्रह्म
 आनंदो
 ब्रह्मेति
 जानादि
 हादिश्रु
 तिमनु
 स्य

तत्पर्यार्थ

हं

५

१० नं तं सदा र्थमनुद्यतस्यै पारि शोधिते नैप दार्थे न ब्रह्म शास्त्र
वेति। एव कारस्ता दात्म्यांगी कारे प्रयुक्त भेद वा न
त्वं मर्थत्वं विधाय तदर्थमनुद्यतस्यै स्वरूप वा क्वा
हेति अथ तत्पदार्थमनुद्यतस्यै जीव ब्रह्म लोमिधे
वा क्वा र्थं प्रतिपत्त्यर्थं साधन भूतं संधि सं गिरते
रीत्या व्रण वस्वरूपा र्थानुसंधान पुर सरं एक
त समा धिरिव विद्रोष मवस्थानं संप्रज्ञात समा
सं हृत्येति उक्तं च मनसो वृत्ति शुन्यस्य ब्रह्मा का
धिरभिधीयते। अस्य च प्रयत्न पूर्व त्वोदे
रणात्म नाचितस्या वस्थान मास्थितं इ ह त
स्य पर्यवस्थान मिष्यते तदा सना विद्रो
न चित्तस्थ तदा कार वृत्ता वृत्ति मतं चि

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
 अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 दृष्ट्वा तु पाण्डुपुत्रोत्तमां
 शूरां चक्रे बुधिनः ॥
 तैस्तानां पाण्डुपुत्रोत्तमो
 जगत्सर्वदमनवान् ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे
 समवेता युयुतसः ॥
 मामकाः पाण्डुपुत्रोत्तमां
 चक्रे बुधिनः ॥

निष्ठिताः विधानप्रतिषेधाभ्यां तं वंदे पुरुषोत्तमं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राज
काचार्यश्रीमज्जाविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यदांकरभगवत्कृतौ पंचिकरणा वि
वरणां समाप्तं ॥ ॥ श्रीमत्परमहंसविश्वेश्वरतीर्थानां शिष्यशुभपुरुषोत्तमतीर्थेन लिखितं
यद्दशं पुस्तकं दृष्टं तादृश्यं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥